

Tone Ferenc

USTANOVITEV OPERACIJSKE ZONE »JADRANSKO PRIMORJE« JESENI 1943. LETA

Vprašanje ustanovitve Operacijske zone »Jadransko primorje« (Operationszone »Adriatisches Küstenland«) je zanimivo tako za jugoslovansko kakor tudi za italijansko zgodovino, saj gre za dele jugoslovanskega in italijanskega ozemlja in za politiko nemškega okupatorja do slovenskega in hrvaškega ter italijanskega življa. Zato so se tudi publicisti in zgodovinarji obeh dežel lotevali tega vprašanja, nekateri bolj mimogrede, drugi temeljiteje.¹ Za vse pa je značilno, da so uporabljali pomanjkljivo zbrano gradivo. Zato bom v svojem članku poskusil opisati ustanovitev Operacijske zone »Jadransko primorje« na temelju širše zbranih virov.

Konec pomladi in začetek poletja 1943 je bilo vodilnim nacistom v nemškem rajhu že povsem jasno, da bo v južni Evropi prišlo do pomembnih dogodkov in v Italiji do vojaških in političnih sprememb. Zato so pripravili nekaj načrtov z ukrepi za čim hitrejšo premostitev ali odpravo negativnih posledic teh sprememb. Eden temeljnih ukrepov je bil, da bo nemška vojska v primeru italijanskega zloma zasedla Italijo in tiste dele neitalijanskega ozemlja, ki jih je imel zasedene italijanski okupator. Italijansko ozemlje naj bi postalo operacijsko območje nemške vojske in nemškemu vrhovnemu poveljniku v Italiji naj bi bila dodeljena nemški politični svetovalec in zastopnik nemške policije, medtem ko glede položaja in usode neitalijanskih območij, ki jih je imela zasedena italijanska vojska, ni bilo še nič določeno.²

Po padcu fašizma v Italiji 25. julija 1943. leta je začelo nemško vrhovno vojaško poveljstvo izvajati pripravljene ukrepe, pri čemer je šlo zlasti za zasedbo pomembnejših prometnih zvez in prostorov v srednji in severni Italiji. Gauleiterjema sosednjih nemških pokrajin Koroške

¹ Prim.: Slovensko Primorje in Istra, Beograd 1953, str. 378—381; Janko Jeri, Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni, Ljubljana 1961, str. 49—50; Galliano Fogar, Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali, Udine 1961, str. 31—47; Enzo Collotti, L'amministrazione tedesca dell'Italia occupata 1943—1945, Milano 1963, str. 101—104; Frederic W. Deakin, The brutal Friendship, London 1963, str. 613—614; Elvio Apih, L'occupazione nazista della Venezia Giulia, v: Rassegna del Lazio, 1965, XII, posebna št., str. 95—99.

² Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht, Herausgegeben v. Walther Hubatsch, Frankfurt/M. 1962, str. 228—230.

in Tirolske je ta dogodek služil kot povod za raznetenje njunih aneksionističnih teženj do sosednjih italijanskih in slovenskih pokrajin, ki so bile nekoč sestavni del avstro-ogrske monarhije. Če so se do tedaj morale aneksionistične težnje avstrijskih nacistov glede Južne Tirolske, Kanalske doline itd. uklanjati Hitlerjevemu gledišču, da med fašistično Italijo in nacistično Nemčijo ne sme biti nobenih spornih ozemeljskih vprašanj in je zato prišlo po 1938. letu do preseljevanja Nemcev iz Južne Tirolske in Kanalske doline v nemški rajh,³ pa sta zdaj oba gauleiterja menila, da je napočil čas, ko je treba načeti vprašanje povrnitve teh dežel nemškemu rajhu. Tako je koroški gauleiter dr. Friedrich Rainer že drugi dan po padcu fašizma v Italiji v brzojavki, ki jo je poslal Himmlerju v Hitlerjev glavni stan, opozarjal, da je nemška meja pri Vrhniki oddaljena od Jadranskega morja, ki lahko vsak čas postane britansko operacijsko območje, le sto kilometrov zračne razdalje, da je med Trstom in Ljubljano uporniško ozemlje itd. ter predlagal, naj bi nemška policija takoj začela boj proti slovenskim partizanom tudi na italijanskem okupacijskem območju, za kar naj bi Himmler dobil opolnomočja pri Hitlerju, naj bi nemška vojska zavarovala in utrdila jadransko obalo in »naj bi nemška vojska takoj zasedla Kanalsko dolino in Primorje ter dosegla naravno obrambno črto, ki jo je imela v prvi svetovni vojni Avstroogrska«. (Podčrtal T. F.)⁴ Tudi avgusta je dr. Rainer predlagal Himmlerju, naj bi izkoristili razmere v Italiji in zasedli Kanalsko dolino ter Dolenjsko in Notranjsko priključili h Gorenjski, ki je bila v nemškem rajhu. Himmler mu je čez nekaj dni odgovoril, da je govoril s Hitlerjem, ki v glavnem soglaša s predlogi, le da gredo njegove zamisli še dalje. Enako je dr. Rainer predlagal nemškemu zunanjemu ministru Joachim von Ribbentropu, ko se je ta 6. avgusta 1943 vračal čez Koroško s sestanka z italijanskim zunanjim ministrom Raffaeleom Guariglio v Trbižu.⁵ Tudi tirolski gauleiter Franz Hofer je 29. julija 1943. leta nagovarjal generalfeldmaršala Erwina Rommla, naj izkoristi ugodno priložnost in zasede Južno Tirolsko.⁶

Nemška vojska je konec julija 1943. leta začela zasedati pomembnejše prometne zveze v severni in srednji Italiji, medtem ko je najpomembnejše prometne zveze v Slovenskem Primorju in Furlaniji zasedla šele mesec dni pozneje, to je od 26. do 29. avgusta 1943, razen mest Gorica,

³ Conrad F. Latour, *Südtirol und die Achse Berlin—Rom 1938 bis 1945*, Stuttgart 1963; Gerhard L. Weinberg, *Hitlers Zweites Buch*, Stuttgart 1961.

⁴ National Archives Washington, mikrofilm T-175, navoj 53.

⁵ Prepis zapisnika Rainerjevega zaslišanja v ljubljanskih zaporih, arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (navajam: Rainer, zaslišanje, arhiv IZDG).

⁶ *The Rommel Papers*, London 1953, str. 431—440. Ob kapitulaciji Italije je tudi Hofer poslal neke predloge šefu strankine pisarne Martinu Bormannu, da bi jih predložil Hitlerju. Bormann mu je 11. septembra odgovoril, da bi moral upoštevati tudi posledice odmeva pri svetovni javnosti, ki ji ni treba dajati cenениh propagandnih gesel itd. Žal iz odgovora, ki ga je Bormann poslal v prepisu tudi Himmlerju, ni razvidno, kakšni so bili Hoferjevi predlogi. (Fotokopija Bormannovega odgovora 11. 9. 1943 je v Institutu für Zeitgeschichte v Münchnu.)

Trst, Videm itd., v katera je prodrla šele po kapitulaciji Italije. Vendar pa ta ukrep nemške vojske ni bil posledica predlogov obeh imenovanih gauleiterjev, temveč začetek izvajanja splošnih nacističnih načrtov, predvidenih za spremembe v Italiji.

Ko je Italija 8. septembra zvečer objavila brezpogojno vdajo svojih oboroženih sil in je nemška vojska začela razoroževati italijansko vojsko, je Ribbentropov zvezni uradnik v Hitlerjevem glavnem stanu, poslanik Franz von Sonnleitner zaprosil dr. Rainerja, naj Ribbentropu pošlje svoje predloge o ureditvi prostora južno od Koroške. Dr. Rainer je res 9. septembra poslal Ribbentropu spomenico »o ureditvi jezikovno mešanega neitalijanskega ozemlja med Koroško in Jadranskim morjem«. Najprej je povedal, da bi bila najjasnejša rešitev, če bi ob upoštevanju italijanskega nacionalnega čustva obnovili italijansko-avstrijsko državno mejo iz leta 1914 in v razsežnem prostoru med njo in slovensko-hrvaško jezikovno mejo na vzhodu, dotedanjo nemško-italijansko državno mejo na Gorenjskem in Dolenjskem na severu ter Jadranskim morjem na jugu vzpostavili nemško gospostvo s civilno upravo, ki naj bi jo vodil koroški gauleiter, to je on sam, s sedežem v Celovcu. Njegova naloga naj bi bila »urediti in pomiriti narodnostne razmere, organizirati samobrambo prebivalstva pred boljševidniom in mobilizirati vso gospodarsko moč upravnega območja za nemško končno zmago«. To upravno območje naj bi se po takojšnji priključitvi Kanalske doline h Koroški delilo na tri nižja upravna območja in sicer Kranjsko z glavnim mestom Ljubljano, Goriško z glavnim mestom Gorica in Istro z glavnim mestom Trst. Kranjska naj bi v začetku obsegala le Dolenjsko in Notranjsko, sčasoma pa bi ji priključili še Gorenjsko. Dr. Rainer je torej predlagal nekdanjo avstrijsko teritorialno ureditev v Slovenskem Primorju in Istri, le da je mesto Trst priključil k Istri.

Dr. Rainer je v tej spomenici odločno odsvetoval, da bi na vsem omenjenem prostoru ali na posameznih delih uvedli vojaško upravo, češ da »težke narodnostne razmere potrebujejo vodstvo s političnimi in propagandističnimi sredstvi«. Odsvetoval je tudi, da bi na omenjenem prostoru uvedli dve upravni območji s šefoma civilne uprave, češ da celotno ozemlje potrebuje »enotno rajhovsko politiko, ki jo bo usmerjal en sam urad«.

Na koncu spomenice je dr. Rainer opozoril še na Furlanijo, ki ni »italijansko narodno ozemlje« in kjer se je »po 25. juliju 1943 vidno pojavilo avtonomistično gibanje« ter poudaril, da še ne more presoditi, ali je na tem območju že aktualen »nadaljnji razvoj v rajhovskem smislu«.⁷

⁷ Rainer 9. 9. 1945, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn, Büro des Staatssekretärs Italien, Band 16 (navajam: PA AA, St. S. Italien, Bd. 16). Isti dan je tudi nemški poslanik v NDH Siegfried Kasche predlagal nemškemu zunanjemu ministrstvu: »Menim, da je glede slovenskega ozemlja potrebna posebna previdnost. Hrvatov (misli na ustaško vlado — op. T. F.) to ozemlje zaradi morebitnih napetosti s Slovenci ne zanima. Priključitev k rajhu ne bi smela priti v poštev. Treba ga je pustiti pod pravo vojaško upravo ali pa mu dati avtonomijo. Če bi ga pustili pod pravo vojaško upravo, bi prebivalstvo postalo še bolj sovražno razpoloženo. Zato predlagam,

Težko je reči, ali je dr. Rainer te predloge poslal tudi v Hitlerjev glavni stan, odkoder je, kot že rečeno, dobil poziv zanje. Dejstvo pa je, da je nacistični propagandni minister dr. Josef Göbbels 10. septembra 1943 zapisal v svoj dnevnik: »Gauleiter Rainer je oživel. Avstrijski gauleiterji so zares pravi mojstri v dokazovanju ozemeljskih zahtev...«⁸ in da je Hitler isti dan, to je 10. septembra izdal temeljno odredbo o ureditvi uprave na italijanskem ozemlju, v Julijski krajini in tako imenovani Ljubljanski pokrajini.

Hitler je namreč 10. septembra 1943 brez poprejšnjega posveta z nacističnimi veljaki izdal odredbo, s katero je določil za pooblaščenca predstavnika nemškega rajha v Italiji dotedanjega nemškega poslanika v Italiji Rudolfa Rahna, za posebnega svetovalca za policijske zadeve pa SS-Obergruppenführerja Karla Wolffa. Zasedeno Italijo je razdelil na dva dela: a) v operacijske zone na Apeninih, južno od njih in na obmorskih ter alpskih območjih ter b) na ostalo zasedeno ozemlje. V operacijskih zonah naj bi imeli vojaški poveljniki civilne svetovalce, ki naj bi se imenovali »vrhovni komisarji«. Ti bi imeli pravico postavljati civilna oblastva in jim dodeljevati nemške upravne svetovalce. Za vse ostalo zasedeno ozemlje naj bi bil imenovan samo en vojaški poveljnik in prefekti naj bi dobili nemške upravne svetovalce, ki bi v političnih zadevah dobivali navodila od poslanika Rahna.⁹

Še isti dan je Hitler svojo odredbo dopolnil z odlokom:

»Odločam, da se moja odredba o imenovanju pooblaščenca nemškega rajha v Italiji in razčlenbi zasedenega italijanskega ozemlja z dne 10. septembra 1943 dopolni:

Vrhovna komisarja v Operacijski zoni, 'Jadransko primorje', ki jo sestavljajo pokrajine Furlanija, Gorica, Trst, Istra, Reka, Kvarner, Ljubljana, in v Operacijski zoni, 'Predalpske dežele', ki jo sestavljajo pokrajine Bolzano, Trident in Belluno, bosta temeljna navodila za svoje delo dobivala od mene.«¹⁰

da temu ozemlju načelno priznamo avtonomijo. V privatnih razgovorih z gauleiterjem Uiberreitherjem, ki sem jih imel pred kratkim, sem ugotovil, da imava enako gledišče.« (PA AA, St. S. Kroatien, H 307178 — H 307179). 11. septembra je tudi nemški konzul v Ljubljani Müller poročal nemškemu zunanjemu ministrstvu, da v Ljubljani razpravljajo o treh možnostih politične ureditve Ljubljanske pokrajine, to je o nemški civilni upravi, o italijanski civilni upravi pod nemško vrhovno vojaško upravo in o ustanovitvi nemškega protektorata s slovensko samoupravo. (PA AA, St. S. Italien, Bd. 16).

⁸ Göbbelsov tajni dnevnik II, Maribor 1958, podatek 10. 9. 1943 (navajam: Göbbels 10. 9. 1943).

⁹ National Archives Washington, T-175, navoj 141; Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtsführungsstab), Bd. III/2, zusammengestellt und erläutert von Walther Hubatsch, Frankfurt am Main 1963, 17. 9. 1943 (navajam: KTB/WFSt.); Enzo Collotti, L'amministrazione tedesca dell'Italia occupata 1943—1945, Milano 1963, dok. št. 1 (navajam: Collotti); Deakin, The brutal Friendship, London 1963, str. 532—533 (navajam: Deakin).

¹⁰ National Archives Washington, T-175, navoj 141. Collotti je priobčil odredbo in ji prisključil odlok kot da bi šlo za en sam dokument. Odredba in odlok, ohranjena v National Archives Washington, pa kažeta, da gre za dva dokumenta, ki so ju Hitler, Keitel in Lammers podpisali vsakega posebej.

Odredbe in dopolnilnega odloka, ki sta ju poleg Hitlerja podpisala še načelnik nemškega vrhovnega vojaškega poveljstva generalfeldmaršal Wilhelm von Keitel in šef kanclerjeve pisarne dr. Hans Heinrich Lammers, niso nikdar objavili. Z njima je dr. Lammers naslednji dan seznanil še tri nacistične veljake in sicer von Ribbentropa, šefa strankine pisarne Martina Bormanna in šefa nemške policije Heinricha Himmlerja. Povedal jim je tudi, da drugih ustanov o tem ne bodo obvestili, »da ne bi nastal videz kot da se z odredbo krši suverenost italijanske fašistične vlade«. Sporočil jim je tudi, da je Hitler za vrhovna komisarja v obeh imenovanih operacijskih zonah imenoval gauleiterja in državna namestnika obeh sosednjih pokrajin, to je dr. Friedricha Rainerja iz Koroške in Franza Hoferja iz Tirolske, in da bo druge vrhovne komisarje imenoval takrat, ko bo določil nove operacijske zone.¹¹

Himmlerju pa je dr. Lammers isti dan še posebej pisal:

»Po posebni želji zunanjega ministra sem državnima namestnikoma in gauleiterjema Hoferju in dr. Rainerju sporočil njegovo naročilo, naj skrbita, da se njuno imenovanje za vrhovna komisarja še ne bo zvedelo v javnosti. Zunanji minister meni, da se njuno imenovanje lahko objavi šele takrat, ko si hosta Führer in Duce izmenjala gledišča.«¹²

Dr. Rainer je po vojni na zaslišanju izjavil, da so ga 12. septembra 1943. leta poklicali v Hitlerjev glavni stan. Na konferenci, ki so se je poleg njega in Hoferja udeležili še von Ribbentrop, von Keitel, Himmler, Bormann in dr. Lammers, torej samo tisti, ki so podpisali odredbo ali pa jim je dr. Lammers prejšnji dan poslal njen prepis, je Hitler razvijal svoje misli glede usode zasedene Italije in dejal, da bo za italijansko zasedeno ozemlje skrbela Nemčija, ker pa je bila v Münchnu ustanovljena nova fašistična vlada, bo ostal še naprej v veljavi trojni pakt med Nemčijo, Italijo in Japonsko in ostala bo tudi suverena Italija. Povedal je tudi, da bodo v Italiji obmejni in obalni pasovi popolnoma pod nemško vojaško upravo, medtem ko bodo za druga zasedena italijanska območja imenovani nemški svetovalci. Kot posebno politično in strateško pomembni je Hitler opisal obe operacijski zoni, to je Jadransko primorje in Predalpske dežele, ki sta zvezno ozemlje med Italijo in Nemčijo oziroma Balkanom.

Hitler je na tej konferenci tudi dejal, da iz političnih razlogov ne bo spremenil italijanskih meja. Von Ribbentrop si je namreč na pobudo nemškega poslanika v tako imenovani Nezavisni državi Hrvatski, Siegfrieda Kascheja prizadeval, da bi NDH dobila Sušak in otok Krk, dr. Rainer pa je predlagal, naj bi odpravili mejo med Gorenjsko in Ljubljansko pokrajino, a je Hitler oba predloga zavrnil.¹³

¹¹ National Archives Washington, T-175, navoj 141.

¹² National Archives Washington, T-175, navoj 141.

¹³ Rainer, zaslišanje. Tudi v slovenskih reakcionarnih krogih so se pojavljale razne zamisli o »avtonomni« Sloveniji pod nemškim protektoratom. Tako se je na primer na Gorenjskem pojavila celo ideja o združitvi Ljubljanske pokrajine in Gorenjske v nekakšem »gau Slowenien«, ki bi ga naj upravljala nemški gauleiter in slovenski namestnik itd. (Okrožnica izpostave varnostne službe Radovljica 23. 9. 1943, arhiv IZDG.) Reakcionarni krogi v Ljubljani, zbrani okrog Rupnika, pa so si prizadevali, da bi pripravili

Do tega dne je bilo sicer že govora o novi italijanski fašistični vladi, ki so jo ustanovili 9. septembra 1943 v Münchnu, vendar še niso nič povedali, da bo ta vlada upravljala del italijanskega ozemlja. To je Hitler določil šele 13. septembra, dan zatem, ko so nemški padalci osvobodili Mussolinija iz konfinacije na Gran Sassu v Abruzzih. Zasedeno italijansko ozemlje južno od Apeninov naj bo vojaško operacijsko območje, ki ga naj upravlja nemški vrhovni poveljnik v južni Italiji. Ozemlje severno od Apeninov, zlasti Padska nižina, naj bo pod upravo nove italijanske fašistične vlade, razen vojaško pomembnih obalnih in alpskih pasov, ki bodo v operacijskih zonah.¹⁴

V tistem delu severne Italije, ki ni bil v operacijskih zonah, je Mussolini, ki je 23. septembra 1943 reorganiziral fašistično vlado in se z njo vrnil v Italijo, ustanovil neke vrste državico, ki ji je njegova vlada 25. novembra 1943 dala ime Italijanska socialna republika. Bila, je v zelo podrejenem položaju in je bila dejansko zasedena dežela in obe operacijski zoni severno od nje sta bili popolnoma ločeni in neodvisni od nje.¹⁵

Rainerjev prevzem oblasti v Operacijski zoni »Jadransko primorje« je potekal v dveh fazah. Najprej je to ozemlje postalo čisto operacijsko območje nemške vojske, na katerem je imel vrhovno oblast »poveljnik nemške vojske v Sloveniji«, to je komandant okrepljene 71. pehotne divizije generalmajor Raapke. Ta je 10. septembra 1943 izdal svoj proglas Slovincem, v katerem je najprej povedal, da je bil Hitler zaradi »izdaje italijanske kraljeve hiše in maršala Badoglia« prisiljen vzeti Slovenijo »v svoje močno varstvo«. Nato je general Raapke ukazal, naj ostanejo v veljavi ukrepi, ki jih je bil izdal že italijanski okupator (policijska ura, prepoved vožnje s kolesi itd.).¹⁶ Ker je njegova vojska odhajala vedno bolj proti Trstu in Istri, da bi zasedla primorska mesta in jadransko obalo, je že 9. septembra naprosil dr. Rainerja, ki še ni bil imenovan za vrhovnega komisarja, naj v Ljubljanski pokrajini »začasno prevzame del uprave in propagandistično vpliva na prebivalstvo«. S tem naj bi dr. Rainer prevzel odgovornost za vse zaledje okrepljene 71. pehotne divizije. Tudi dr. Rainer sam je v svoji že omenjeni brzojavki von Ribbentropu 9. septembra poudarjal nujnost uvedbe civilne uprave v Ljubljanski pokrajini in to utemeljeval še z novico, da ima Kranjska, pri čemer je verjetno mislil na Ljubljansko pokrajino, življenjske potrebe komaj do 20. septembra.¹⁷

naciste do tega, da bi ti prej ali slej združili Ljubljansko pokrajino z Gorenjsko v nekakšno »kranjsko avtonomno pokrajino«, po vojni pa bi naj združili vse Slovence v »slovenski pokrajini« pod nemškim protektoratom. Spomenico s takšnimi predlogi je Rupnik poleti 1944. leta izročil nemškemu generalnemu konzulatu v Ljubljani in pripravljali so celo Rupnikov obisk pri Himmlerju. (Rahovo poročilo 7. 8. 1944, PA AA, H 312768 — H 312771.)

¹⁴ KTB Wfst. 13. 9. 1943.

¹⁵ Deakin, n. d., str. 554—574.

¹⁶ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 7, dok. (navajam: Zbornik NOV, VI/7).

¹⁷ Rainer 9. 9. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 16.

Dr. Rainer je res najprej prevzel oblast v Ljubljanski pokrajini. Toda njegova oblast je bila zaradi tega, ker je Narodnoosvobodilna vojska Slovenije osvobodila skoraj vso Dolenjsko in Notranjsko, omejena le na mesto Ljubljano in nekaj večjih krajev ob železnici Ljubljana—Postojna. Vse obsežno ozemlje Slovenskega Primorja in Istre ter Furlanije je še nekaj časa ostalo pod nemško vojaško upravo. Toda tudi tam ni bil položaj za nemškega okupatorja nič boljši kot v Ljubljanski pokrajini. Dr. Rainer je takoj poslal v Ljubljano radovljiškega deželnega svetnika dr. Rudolfa Hintereggerja kot vodjo civilne uprave, ki ga je že 17. septembra 1943 zamenjal kamniški deželni svetnik dr. Hermann Doujak. Tako prvi kot drugi je bil formalno podrejen komandantu mesta Ljubljane majorju Neuschitzerju.¹⁸

Žal za sedaj nimamo podatkov ali je Hitler na omenjeni konferenci 12. septembra 1943 dal dr. Rainerju kakšna podrobnejša navodila, kdaj in kako naj prevzame oblast v svoji operacijski zoni. Dejstvo je, da je dr. Rainer čez tri dni, to je 15. septembra v spremstvu višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju SS Gruppenführerja Erwina Röserja, vladnega predsednika za Koroško dr. Ferdinanda Wolseggerja in dr. Doujaka prispel v Ljubljano. V vladno palačo je povabil ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana in ga vprašal, kdo bi bil najprimernejši načelnik pokrajinske uprave v Ljubljanski pokrajini. Škof mu je svetoval, naj na to mesto postavi ljubljanskega župana, generala Leva Rupnika. Dr. Rainer je res še isti dan povabil Rupnika v vladno palačo in ga vprašal, ali bi sprejel to dolžnost. Ta je prosil dva ali tri dni za premislek in dokončni odgovor. 18. septembra je odgovoril pozitivno in so ga nato 20. septembra v avtomobilom odpeljali v Celovec. Dr. Rainer, ki je ta dan izdal v Celovcu »odredbo o izvajanju javne uprave v Ljubljanski pokrajini«, s katero je določil, da bo Ljubljanski pokrajini načeloval šef pokrajinske uprave z naslovom predsednik in se bo pri svojem delu posluževal že obstoječih upravnih organov, je Rupniku izročil odločbo o imenovanju in jo naslednji dan še objavil v časopisju. 22. septembra popoldne pa je vladni predsednik za Koroško dr. Wolsegger ob navzočnosti škofa dr. Rožmana, policijskega generala Karla Brennerja, polkovnika Oertla, nemškega konzula dr. Müllerja in drugih v vladni palači v Ljubljani generala Rupnika slovesno umestil za šefa pokrajinske uprave.¹⁹

V drugih pokrajinah operacijske zone je dr. Rainer prevzel oblast šele 29. septembra 1943, to je zatem, ko je nemška vojska po Hitlerjevem povelju z dne 19. septembra 1943 izvedla prvi del svojih ofenzivnih operacij v Sloveniji in »očistila« Kras, Vipavsko dolino, Trnovski gozd in Banjško planoto. »Odredbo o izvajanju javne oblasti po vrhovnem komisarju v Operacijski zoni „Jadransko primorje“« je tako dr. Rainer izdal šele 1. oktobra 1943 in jo objavil v prvi številki svojega uradnega

¹⁸ Zaslišanje dr. Hintereggerja in dr. Doujaka na procesu proti dr. Rainerju in soobtoženim v Ljubljani julija 1947; stenografski zapisnik razprave v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

¹⁹ Rainer, zaslišanje; Rupnikova izjava v ljubljanskih zaporih, arhiv IZDG; Zbornik NOV, VI/7, dok 299; Slovenec 23. 9. 1943.

lista, ki ga je začel izdajati 15. oktobra 1943. V uvodu svoje odredbe pravi, da je bil nemški rajh zaradi izdaje italijanskega kralja in Bado-glijeve vlade primoran zasedeti italijansko ozemlje, ki je sedaj operacij-sko območje nemške vojske. V prvem členu pravi, da bo v Operacijski zoni »Jadransko primorje«, ki jo sestavljajo pokrajine Furlanija, Go-rica, Trst, Istra, Ljubljana in Kvarner skupaj z vključenimi območji Sušak, Bakar, Čabar, Kastav in Krk, vso civilno oblast izvajal izključno sam. V drugem členu določa, da ostane v veljavi dotedanje pravo, koli-kor ne nasprotuje varnostnim ukrepom ali kolikor ga ne bo sam spre-menil. V tretjem členu pravi, da morajo vsi uradi nadaljevati svoje delo po njegovih navodilih. V četrtem členu odreja, da ta odredba velja od 29. septembra 1943. Vzrok, da je odredba začela veljati 29. septembra 1943, je v tem, da je tega dne prevzel oblast na vsem ozemlju operacij-ske zone.²⁰

Med Hitlerjevo in Rainerjevo opredelitvijo obsega Operacijske zone »Jadransko primorje« je ta razlika, da Hitlerjev odlok poleg Kvarner-ske pokrajine navaja tudi Reško pokrajino, Rainerjeva odredba pa ne. Gre za vprašanje, kaj je Hitler menil z izrazom »Kvarnerska pokrajinac«. Verjetno je mislil na tisto hrvaško ozemlje, ki ga je italijanski okupator spomladi 1941. leta na temelju rimskega sporazuma med Paveličem in Mussolinijem z dne 18. maja 1941 priključil k Reški pokrajini (Sušak, Kastav, Bakar, Čabar in otok Krk). Dr. Rainer pa je v svoji odredbi imel za Kvarnersko pokrajino pravzaprav Reško pokrajino s priključe-nimi območji Sušaka, Kastava, Bakra, Čabra in otoka Krka. Ta pri-ključena območja je organiziral kot poseben okraj, ki ga naj upravlja od njega imenovan komisar.

Operacijska zona »Jadransko primorje« je tako obsegala območja z različnim historičnim razvojem: Furlanijo, ki jo je bila Italija dobila že 1866. leta, Goriško, Trst in Istro, ki jih je dobila Italija po prvi sve-tovni vojni na temelju londonskega pakta z dne 26. aprila 1915 in rapalske pogodbe z dne 12. novembra 1920, Reko, ki jo je dobila po rimskem sporazumu z dne 25. januarja 1924, Ljubljansko pokrajino, ki jo je bila 3. maja 1941 priključila k italijanskemu državnemu ozemlju in omenjenih pet hrvaških okrajev, ki jih je Italija okupirala spomladi 1941 in jih po rimskem sporazumu z dne 18. maja 1941 priključila k Reški pokrajini. To ozemlje je bilo zelo heterogeno tudi glede na na-rodnostno sestavo prebivalstva. Največ je bilo Slovencev, nato Furlanov, Hrvatov, Italijanov, najmanj pa Nemcev.²¹

²⁰ Zbornik NOV, VI/7, dok 306. Šef vojaške uprave armadne skupine B, dr. Willi Ermert je 24. septembra 1943 poročal: »1. Z veljavnostjo od 25. septembra bo vrhovni komisar, gauleiter Hofer prevzel upravo nad pokraji-nami Bolzano, Trident in Belluno... 2. Gauleiter Rainer bo kot vrhovni komisar prevzel upravo nad 8 pokrajinami, razen onega pasu ob obali, ki je proglašen za bojno območje. Kdaj se bo to zgodilo, še ni določeno. Datum bo še sporočil. Prosili ga bodo, naj pohiti...« 29. septembra 1943 pa je isti poročal: »a) Z dne 29. 9. 1943 je tudi območje, ki je bilo predvideno za gau-leiterja Rainerja, prešlo pod njegovo upravo.« (Collotti, n. d., dok 8 in 12).

²¹ O Juhjski krajini in njeni narodnostni sestavi glej Lavo Čermelj, Slovinci in Hrvati pod Italijo, Ljubljana 1938; isti, Slovinci in Hrvatje pod Italijo, Ljubljana 1965; Oko Trsta, Beograd 1945.

Dan zatem ko je dr. Rainer prevzel oblast v operacijski zoni, sta rimski in tržaški radio sporočila novico, da je Musolinijeva vlada imenovala prefekta za Trst in visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino.

V Trstu je na primer do 11. septembra ostal prefekt Giuseppe Cocuzza, ki ga je bila postavila Badoglijeva vlada. 15. septembra se je vrnil bivši prefekt Tullio Tamburini, ki ga je bila odstavila Badoglijeva vlada, in je ostal do 30. septembra, pozneje je postal šef policije v Mussolinijevi državi. Mussolini je za prefekta v Trstu imenoval najprej Giovannija Marzialija, nato pa Eduarda Salerno, toda niti prvi niti drugi še ni utegnil priti v Trst, ko je vrhovni komisar dr. Rainer 26. oktobra 1943 umestil za tržaškega prefekta dr. Bruna Coceanija.²²

Za šefa pokrajinske uprave v Ljubljanski pokrajini je dr. Rainer — kot smo videli, že 20. septembra imenoval generala Leva Rupnika. Mussolini pa je čez dober teden dni imenoval za visokega komisarja te pokrajine Emilija Graziolija, ki je bil že na tem mestu od maja 1941 do junija 1943. Med Nemci in slovensko buržoazijo je nastalo vznemirjenje. Tako je nemški svetovalec pri šefu pokrajinske uprave za Ljubljansko pokrajino dr. Hermann Doujak 4. oktobra poročal dr. Rainerju, da sta novici rimskega in tržaškega radia o Mussolinijevem imenovanju Graziolija za visokega komisarja prišli kot strela z jasnega in da je Rupnik izjavil, da se ne počuti več varnega in ne bo ostal več na svojem položaju v Ljubljani, temveč da se bo podal pod nemško varstvo. Tudi njegova okolica da je zelo prizadeta in belogardistični veljaki so baje izjavljali, da ne bodo več sodelovali, če se bo vrnil Grazioli. Dr. Rainer je prepis Doujakovega poročila poslal Himmlerju in ta se mu je zanj zahvalil. Žal ne vemo za nadaljnje tozadevne Himmlerjeve ukrepe. Tudi nemški konzul v Ljubljani dr. Müller je 1. oktobra opozoril nemško zunanje ministrstvo, da bi Graziolijeva vrnitev lahko izzvala nezaželene konflikte, ki pa se jim je treba izogniti. Nemško zunanje ministrstvo je menilo, da je treba kljub izrecnemu nemškemu priznavanju italijanske suvernosti nad to pokrajino onemogočiti Graziolijev nastop. To se je tudi zgodilo, Grazioli, ki je 6. oktobra že prispel v Ljubljano, se je moral vrniti. Mussolinijeva vlada je tentu ugovarjala, toda nemško zunanje ministrstvo in Hitler sta ostala pri svojem.²³

Za prefekta v Gorici je dr. Rainer imenoval grofa Marina Paceja, ki so ga 30. oktobra slovesno umestili, novembra je imenoval za prefekta v Vidnu Riccarda De Bedena, na Reki Aleksandra Spalatina, 2. decembra so v Puli slovesno umestili prefekta Ludovica Artusija. Za ko-

²² Giovanni Esposito, *Trieste e la sua Odissea*, Roma, 1952, str. 65—66 (navajam: Esposito), Bruno Coecani, Mussolini, Hitler e Tito alle porte orientali d'Italia, Bologna 1948.

²³ National Archives Washington, T-175, navoj 141; Müller 1. 10. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 17; Moellhausen 11. 10. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 17. Polkovnik Petersforff je 6. oktobra brzojavil Rösenerju v Berlin, da bo tega dne prispel v Ljubljano Grazioli, ki mu bivši italijanski funkcionarji in črnosrajčniki pripravljajo sprejem. Toda na železniški postaji ga bo pričakal tudi polkovnik Oertel in mu dal vedeti, da je kot privatna oseba sicer dobrodošel gost, a ne bo mogel imeti nobenih uradnih funkcij. (National Archives Washington, T-175, navoj 72.)

misarja okraja Sušak, Kastav, Bakar, Čabar in Krk je dr. Rainer imenoval Hrvata Franca Spcharja.²⁴

Ker so bili prefekti italijanske narodnosti, šef pokrajinske uprave pa Slovence, jim je dr. Rainer z odredbo 22. oktobra 1943 dodelil »nemške svetovalce«, ki naj skrbijo za to, da bo delo upravnih organov v pokrajinah v skladu z njegovimi navodili. Imeli so pravico dajati navodila in nasvete prefektom in šefu pokrajinske uprave v Ljubljani. Nemški svetovalec v Ljubljanski pokrajini je postal najprej — še pred izidom Rainerjeve odredbe o nemških svetovalcih — dr. Doujak, toda kmalu — še pred izidom Rainerjeve odredbe o nemških svetovalcih — je moral na Himmlerjevo posredovanje zadostiti Rösenerjevi častihlepnosti in ga imenovati na ta položaj, dr. Doujaku pa dati položaj tako imenovanega »upravnega svetovalca«. V Trstu je nemški svetovalec postal radovljiški deželni svetnik dr. Hinteregger, v Puli kamniški okrožni vodja NSDAP Pilz, na Reki dr. Karl Pachneck iz Celovca, v Gorici SA-Standartenführer Gerhard Oesterreicher in v Vidmu bivši ravnatelj celovškega državnega arhiva dr. Karl Starzacher. Torej sami nacistični funkcionarji z avstrijskega ozemlja in Gorenjske.²⁵

Tudi v svoj urad v Trstu je dr. Rainer skušal spraviti ljudi iz Avstrije, predvsem pa s Koroške. Sredi septembra 1943 je začel skupaj z notranjim ministrstvom reševati vprašanje, kakšen naj bo njegov urad in kdo naj pride vanj. 16. septembra je v razgovoru z državnim sekretarjem Wilhelmom Stuckartom v Berlinu predložil organizacijsko shemo svojega urada, ki bi se naj delil na dvanajst oddelkov, in imenoval uradnike iz državnega namestništva v Celovcu, ki bi lahko prevzeli kakšen oddelek v njegovem uradu v Trstu (na pr. Huber za poljedelstvo, Natmessnig za finance itd.), medtem ko bi bil njegov namestnik vladni predsednik dr. Wollsegger iz Celovca. Pritoževal se je, da so njegove pristojnosti nezadostne; ni namreč prav, da bi se zaradi odstavitve kakšnega prefekta moral obračati na notranje ministrstvo v Rimu. Stuckart mu je svetoval, naj si pomaga tako, da bo nezaželeni osebe poslal na dopust in zatem imenoval na njihova mesta druge kot vršilce dolžnosti. Drugi dan je v Celovec odpotoval drugi državni sekretar v notranjem ministrstvu dr. Hans Globke, ki je z dr. Rainerjem razpravljal v glavnem o istih zadevah. Moral pa je Stuckartu že sporočiti za nacistično neugodno novico: »Območje vrhovnega komisarja Rainerja je z izjemo zahodnega dela videmske pokrajine in velikih mest (Trst, Pulj, Reka) v rokah partizanov.« Ker pa dr. Rainer za svoj urad v Trstu ni našel dovolj ljudi na Koroškem, je prosil notranje ministrstvo, naj mu jih pošlje od drugod, predvsem iz drugih avstrijskih pokrajin. Trdil je, da potrebuje uradnike predvsem iz avstrijskih pokrajin zato, ker so pokrajine v operacijski zoni »Jadransko primorje« bile nekoč v avstroogrski monarhiji in bo treba upravo v mnogočem organizirati v tem smislu. Ni se mogoče spuščati v podrobnosti, kako in kje je notra-

²⁴ Esposito, n. d., str. 65–66; Coccan: n. d.

²⁵ Verordnungs- und Amtsblatt des Obersten Kommissars in der Operationszone »Adriatisches Küstenland«, Nr. 2, 26, 10. 1943 (navajam VAOZAK); Rainer, zaslišanje; izjava generala Rupnika, arhiv IZDG.

nje ministrstvo iskalo ljudi za uradnike. Povem naj le, da jih je iskalo tudi v vojski in to spet takšne, ki so že kdaj bili na območju Operacijske zone »Jadransko primorje«, na Gorenjskem ali Koroškem.^{25a}

Policijsko upravo v Operacijski zoni »Jadransko primorje« je šef nemške policije Himmler 29. septembra 1943 dodelil enemu najmračnejših esesovskih tipov SS-Gruppenführerju Odilu Globocniku. Kot višjemu vodji SS in policije v operacijski zoni sta mu bila podrejena poveljnik redarstvene policije polkovnik Kintrop (pozneje generalmajor Malsen von Ponickau) s komandanti odsekov v pokrajinah in poveljnik varnostne policije in varnostne službe SS-Obersturmbannführer Weimann (pozneje SS-Brigadeführer Günther) z vodji izpostav v pokrajinah.²⁶

Pod Globocnika pa ni spadala vsa policija v operacijski zoni. Himmler je Ljubljansko pokrajino v policijskem pogledu podredil Rösenerju. Kljub temu, da sta Rösener in Globocnik imel enak naziv in položaj, pa je bil prvi podrejen neposredno Himmlerju, drugi pa tako imenovanemu najvišjemu vodji SS in policije v Italiji SS-Obergruppenführerju Wolffu. Vsak od njiju pa je za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju ustanovil svoj »operativni štab za uničevanje tolpe« (Führungsstab für Bandenbekämpfung) in sicer Rösener 30. septembra 1943, Globocnik pa nekoliko pozneje.²⁷

Čeprav so nacisti upravičenost obeh operacijskih zon utemeljevali s strateškim pomenom prehodnih ozemelj, na katerih so ju ustanovili, pa je bilo vendarle mnogim jasno, da gre bolj za politični kakor pa za vojaški strateški ukrep. Strateški pomen teh ozemelj bi zahteval, da bi obe operacijski zoni upravljala izključno vojaška poveljnika. Toda ko je Hitler v začetku oktobra 1943. leta imenoval za vojaškega poveljnika v Operacijski zoni »Jadransko primorje« general Ludwiga Küblerja, v Operacijski zoni »Predalpske dežele« pa generala Joachima Witthöfta, sta bila oba le poveljnika nemških vojaških enot v obeh zonah in nista imela nobenih upravnih pristojnosti.²⁸

^{25a} Stuckartov zapisek 16. 9. 1943, sporočilo dr. Diecka 18. 9. 1943, pismo dr. Rainerja 24. 10. 1943, Deutsches Zentralarchiv Potsdam, RMI, Bd. 27217/4. Zanimiv je negativen odgovor kapetana dr. Oskarja Kalteneggerja. Ta je 1941. leta kot dober poznavalec Kranjske postal osebni svetovalec šefa civilne uprave za Gorenjsko Franza Kutschera. Ker se ni strinjal z zločinskimi ravnanjem nacistov s Slovenci, ga je Kutschera napobil z Gorenjske. Jeseni 1943. leta so ga snubili, da bi sprejel mesto kakšnega višjega uradnika v Ljubljanski pokrajini. Ko je 24. 9. 1943 v razgovoru z dr. Rainerjem zvedel, da je v Ljubljani nemški svetovalec Rösener, ki je bil v letu 1941 in tudi pozneje »zastopnik trde politike in ki je vsiljeval deportacije ter izrekel in izvršil na stotine ali celo tisoče smrtnih obsodb nad uporniki in talci«, je sklenil, »da sodelovanje s takšnim svetovalecem sploh ne more priti v poštev«. To je tudi odkrito povedal v pismu svojim nadrejenim in notranjemu ministrstvu, ki ga je v tistem času vodil že sam Himmler. (Kalteneggerjevi pismi 1. in 2. 10. 1943, DZA, RMI, Bd. 27217/4).

²⁶ Rainer, zabišanje; Esposito, n. d., str. 80.

²⁷ Povelje orožniškega glavarja Kranj 10. 10. 1943, arhiv IZDG.

²⁸ KTB/WEST, 10. 10. 1943; Deakin, n. d., str. 617–618.

²⁹ Heinburg 17. 9. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 16.

Zato je ustanovitev operacijskih zon kot posebnih upravnih ozemelj nalezela na negodovanje pri nekaterih nemških funkcionarjih, pri italijanskih ustanovah v omenjenih zonah, pri Mussolinijevi vladi in pri vladi NDH.

Vrhovni komisar za Operacijsko zono »Jadransko primorje« dr. Rainer še ni bil prispel v Trst in tudi ne izdal nobenega sporočila o svojem položaju, ko so se že slišali pomisleki proti nameravani ureditvi Julijske Krajine in Ljubljanske pokrajine. Ze 17. septembra je predstavnik nemškega zunanjega ministrstva Kurt Heinburg pisal iz Trsta, da mu je pred dvema dnevoma SS-Untersturmführer Gschladt iz Ljubljane govoril o nameravani ustanovitvi slovenskega protektorata pod Rainerjevim vodstvom, katerega središče naj bi bila Ljubljanska pokrajina. Heinburg je poudaril, da nasprotuje združitvi Trsta in Istre s kakšnim slovenskim protektoratom, ker bi to neugodno vplivalo na nacistično-fašistične odnose in dalo ogromen zagon »vzhodno (boljševiško) usmerjenemu slovanstvu«. Drugič je menil, da bi bila ustanovitev slovenskega protektorata, ki bi mu morebiti priključili še zgornjesoško dolino severno od Gorice ter območje Idrije in Postojne, nikakor pa Trsta in Istre, posrečena rešitev.²⁹

V drugi polovici septembra so italijanski poštni in železniški uradi v Trstu dobili naročilo italijanskih ministrov, da morajo izpolnjevati le njihova navodila. Vrhovni komisar dr. Rainer je imel to za obstrukcijo nemških ukrepov in se je pritožil Ribbentropu. Ta je zato naročil Rahn, naj pokliče k sebi predstavnike obeh italijanskih ministrstev in jim naroči, naj umaknejo omenjeno naročilo ter ukažejo svojim uradom v Operacijski zoni »Jadransko primorje«, naj brezpogojno izpolnjujejo navodila nemških ustanov. Rahn je 18. septembra izpolnil Ribbentropovo naročilo.³⁰

Na višjem nivoju pa se je vprašanje okrog upravičenosti operacijskih zon zaostriло oktobra 1943, potem ko je vrhovni komisar dr. Rainer izdal svojo odredbo o izvajanju oblasti v Operacijski zoni »Jadransko primorje«. Štiri dni po izidu prve številke Rainerjevega uradnega lista, v katerem je izšla njegova odredba o izvajanju oblasti v omenjeni zoni, je pod dojmom negodovanja Mussolinijeve fašistične vlade celo veleposlanik Rahn 19. oktobra 1943 pisal von Ribbentropu, da se mu zdi, da ustanovitev novih operacijskih zon pomeni nadaljnjo zaostritev razmer in naj bi zaželeni praktične rezultate raje dosegli z vojaškimi in policijskimi nadzorstvenimi ukrepi ob privolitvi in podpori italijanske fašistične vlade, brez ustanavljanja operacijskih zon. Ko je Rahn 26. oktobra govoril z Mussolinijem, je ta govoril tudi o vrhovnih komisarijih in s svojimi izvajanji spravljal Rahn iz ravnotežja. Ta mu je odgovoril, da bi izključno italijanska uprava prizadetih območij pripeljala do velikih teritorialnih izgub v slovenskem in hrvaškem prostoru in do nagle okrepitve partizanskega gibanja in da je zato Nemčija primorana, da iz vojaških razlogov zavaruje območja, ki so posebno občutljiva za

²⁹ Heinburg 17. 9. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 16.

³⁰ Ribbentrop 18. 9. 1943, Rahn 18. 9. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 16.

promet in zveze, in jih z vojaško upravo kolikor se da nevtralizira. Obljubiti pa mu je moral, da bosta vrhovna komisarja čim bolj, kot dotlej, pazila na prestiž italijanske fašistične vlade.³¹

Nemalo težav je imelo nemško zunanje ministrstvo tudi z vlado NDH. Ta je po kapitulaciji Italije dobila tudi tiste dele Dalmacije, ki jih je bila Italija anektirala po prvi svetovni vojni (Zadar) in 1941. leta (Splitska pokrajina in Kotorska pokrajina) in si je prizadevala, da bi dobila še Reko in Hrvatsko Istro, pri čemer ji je pomagal nemški poslanik v Zagrebu Siegfried Kasche. Pavelič je v svojem govoru po zagrebškem radiu v noči na 9. september 1943 sicer že proglasil priključitev Reke, vzhodne in osrednje Istre k NDH in je v svoji brzojavki Hitlerju 13. septembra na dolgo in široko dokazoval, da bi tudi ta območja morala priti v NDH. Toda Ribbentrop je naročil Kascheju, naj pove Paveliču, da je območje, ki ga zahteva, »pravo uporniško območje. Nemške enote se morajo tam zelo težko bojevati. Celotno območje je nemško operacijsko območje. Führer se mora zdaj ukvarjati samo s tem, kako bi zatrl upor in preprečil izkrcanje Angležev in Amerikancev. Z državno-političnimi mejnimi vprašanji na teh območjih se Führer zdaj v vojnem času ne more ukvarjati.«³²

Poslanik Kasche ni soglašal s takšnim odgovorom, ker je verjetno v kritični noči na 9. september 1943 Paveliču obljubil preveč in zdaj ni mogel vzeti besede nazaj. Zato je 20. septembra dal celo Ribbentropu vedeti, da nima več volje ostati na svojem položaju, a ga je ta pošteno obdelal.³³

Toda vlada NDH ni dala miru in je začela območje Reke, dele Istre in Kvarnerske otoke na raznih kartah in v časopisih prikazovati kot sestavni del NDH. Proti temu je 4. oktobra 1943 s pismom, naslovljenim na Martina Bormanna, protestiral vrhovni komisar dr. Rainer in ga prosil, naj s Hitlerjevo odločitvijo glede mej Operacijske zone »Jadransko primorje« seznani nekatera ministrstva, med njimi tudi zunanje ministrstvo. Pri tem je mislil na Hitlerjev sklep, da bo iz zunanjepolitičnih razlogov: a) na celine ostala italijansko-hrvaška meja iz leta 1941 prav tako nedotaknjena, kakor italijansko-nemška meja ob Južni Tirolski in Kanalski dolini ter b) na morju meja potekala tako, da bodo kvarnerski otoki, ki so pred prvo svetovno vojno spadali k Istri, ostali v Italiji, drugi pa bodo z dalmatinskimi otoki vred spadali v NDH. Bormann je res posredoval in von Ribbentrop je 9. oktobra zahteval od Kascheja, naj pove Paveliču, da je območje, ki ga zahteva, uporniško ozemlje itd. Toda vlada NDH kljub temu ni odnehala, temveč je sredi oktobra, ko je vrhovni komisar dr. Rainer izdal prvo številko svojega uradnega lista

³¹ Deakin, n. d., str. 618; Rahn 27. 10. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18. O problematiki nadaljnjega ustanavljanja novih operacijskih zon v severni Italiji glej KTB/WFSt. 20. 12. 1943 in Rahnove ugovore 25. 12. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 48; Deakin, n. d., str. 617.

³² Kasche 12. in 13. 9. 1943, PA AA, St. S. Kroatien, 162842—162843 in 162852—162854; Ribbentrop 19., 22. in 23. 9. 1943, PA AA, St. S. Kroatien 162874 in 162888—162893.

³³ Ribbentrop 23. 9. 1943, PA AA, St. S. Kroatien, 162889—162890.

z odredbo o izvajanju oblasti v operacijski zoni, celo poslala svojega državnega sekretarja dr. Oskarja Turino za šefa civilne uprave na Reko. Ker je bila tedaj edina zveza med Zagrebom in Reko preko Ljubljane, se je dr. Turina s spremstvom 481 policijskih in finančnih uradnikov ter vojakov mimogrede napotil v Trst. Od tam ga dr. Rainer ni pustil naprej in se je moral vrniti, kljub temu da je hrvaški poslanik v Berlinu glede tega vprašanja 22. oktobra izročil nemškemu zunanjemu ministrstvu verbalno noto. Ribbentrop je v svoji notici za Hitlerja 26. oktobra opisal ves potek zadeve in Hitler je seveda ostal pri svojem, to je, da v nobenem primeru ne bo spremenil meje pri Reki in v Istri. O zadevi sta 31. oktobra v Celovcu razpravljala Kasche in dr. Rainer ter ugotovila, da meja med Operacijsko zono »Jadransko primorje« in NDH poteka po kopnem po hrvaško-italijanski meji iz 1941. leta, po morju pa po stari meji med Istro in Dalmacijo iz časa avstroogrske monarhije. Dogovorila sta se pa, da bo za reševanje obmejnih vprašanj poslala NDH v Trst svojega zveznega uradnika. Glede na posebnosti okraja Sušak-Krk, ki ga sestavlja pet velikih občin (Sušak, Kastav, Čabar, Bakar in Krk), bo zanj organiziran izredni komisariat. Upravljal ga bo odvetnik Franc Spehar s Sušaka in njegove pristojnosti bodo zajemale predvsem krajevno policijo, šolstvo in kulturo, medtem ko bo reški prefekt reševal samo skupna vprašanja, ki ne zadevajo nacionalno-političnih interesov. Uradni jezik v tem okraju bo hrvaški in kolikor bi zmanjkalo domačih uradnikov, lahko pridejo tudi iz NDH. Dogovorila sta se tudi o načinu reševanja gospodarskih in drugih vprašanj. Kasche je o tem dogovoru takoj obvestil Paveliča, ki se je hote ali ne hote moral sprijazniti tudi s tem dejstvom. Dr. Rainer je nato 6. decembra 1943 izdal odredbo o ustanovitvi izrednega komisariata za okraj Sušak-Krk, ki jo je datiral z 29. 10. 1943.³⁴

Potem ko je dr. Rainer prevzel oblast v Operacijski zoni »Jadransko primorje«, nekako uredil upravo v pokrajinah in zavrnil razne pomisleke glede upravičenosti operacijske zone in njenih meja, je izdal dve pomembnejši odredbi.

Dne 29. novembra 1943 je izdal »odredbo o obvezni vojaški službi«, ki ima zanimivo predzgodovino. Ko je namreč načelnik generalštaba v Mussolinijevi državi, general Gastone Gambara 24. oktobra 1943 ukazal, naj obnovijo regionalna in pokrajinska vojaška poveljstva, je pozval v Rim italijanskega generala Giovannija Esposito, ki je bil v Trstu po zlomu Italije vodja koordinacijskega urada za javni red in letalsko opazovanje, in mu naročil, naj tudi v Julijski krajini ustanovi takšna poveljstva. Ko se je Esposito čez pet dni vrnil v Trst, jih je res začel ustanavljati in je 7. novembra začel nastopati kot poveljnik regionalnega vojaškega poveljstva za Julijsko krajino. Dan prej je v tržaških časopisih objavil poziv, naj se bivši italijanski podoficirji do določenega

³⁴ Rainer 4. 10. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 17; Bormann-Ribbentropu, PA AA, St. S. Italien, Bd. 17; Ribbentrop 9. 10. 1943, PA AA, St. S. Kroatien, 162923; Kasche 18. in 19. 10. 1943, PA AA, St. S. Kroatien, 162960—162961 in 162963—162967; Steengracht 22. 10. 1943, PA AA, St. S. Kroatien, 162978—162979; Ribbentrop 26. 10. 1943, PA AA, St. S. Kroatien, 302114—302119.

dne prijavijo na določenih krajih. Ko je za to zvedel dr. Rainer, ki se je pravkar vrnil iz Hitlerjevega glavnega stana, je menil, da to nasprotuje njegovim načelom, ki jih je bil povedal Hitlerju in ki jih je ta odobril. Ta načela so bila takšna, da je na ozemlju, kjer so narodnostne razmere pereče, neprimerno prisilno novačenje v italijansko vojsko. Zato je 11. novembra 1943 objavil v časopisih, da so v operacijski zoni lahko novačenja v italijansko vojsko le na temelju prostovoljnih prijav. Poklical je k sebi tudi generala Esposito in mu obrazložil vzroke za svoj ukrep ter mu celo prepovedal, da bi novačili v italijansko vojsko z moralnim pritiskom. Ta se je izgovarjal, da mu je novačiti ukazal general Gambara z Romulovo privolitvijo.

Ko je dr. Rainer o teh razmerah poročal Bormannu, ki bi naj o vsem obvestil Hitlerja, je tudi povedal, da se v njegovi operacijski zoni lahko izvaja le prostovoljna rekrutacija za domače samoobrambne (domobranske) oddelke ali prostovoljno novačenje v nemško ali italijansko vojsko. Poudaril je tudi, da ima italijanska vojaška poveljstva v operacijski zoni za neprimerna in da njihova navzočnost dejansko in vidno nasprotuje načelom, ki jih je Hitler povedal generalu Jodlu, to je, da italijanska vlada v operacijskih zonah ne bo imela nikakršne suverenosti. Zato je dr. Rainer zahteval, naj italijanska vojaška poveljstva takoj odidejo iz njegove operacijske zone.³⁵

Takoj ko je dr. Rainer izdal omenjeno izjavo v časopisih, je general-feldmaršal Rommel odločno protestiral pri generalu Jodlu in veleposlaniku Rahn, češ da se dr. Rainer vmešava v njegove pristojnosti. Italijanski oficirji se morajo prijaviti, drugače bodo ustreljeni zaradi neposlušnosti poleg tega pa »obveznost prijave pomeni zaščito italijanskih oficirjev v primeru, da bi jih ujele Badoglijeve čete«. Rahn je predlagal, naj bi tudi v Operacijski zoni »Jadransko primorje« ukrepali tako, kakor v Operacijski zoni »Predalpske dežele«, to je, da bi vpoklicanemu ob prijavi dali možnost, da se sam odloči, ali bo ostal v italijanski vojski ali bo vstopil v »Organisation Todt« ali pa v samoobrambne oddelke (domobranstvo). Zunanjemu ministrstvu v Berlin pa je Rahn pisal, da bi se moral dr. Rainer o vsaki odredbi ki jo pripravlja, posvetovati z njim, on pa se bo o vseh perečih vprašanjih dogovarjal z vojaškimi in policijskimi ustanovami.

Vprašanje okrog vpoklica v italijansko vojsko se je zaostriло tako, da je Ribbentrop 18. novembra brzojavno pozval Rahna, naj se najpozneje do 21. novembra 1943 z vlakom (in ne z letalom!) pripelje v Hitlerjev glavni stan, kjer bo konferenca o tem vprašanju. Žal za sedaj še ne vemo, kdo se je udeležil konference in kaj so na njej sklenili. Dejstvo pa je, da je dr. Rainer že čez dober teden, to je 29. novembra izdal odredbo.³⁶

V njenem uvodu pravi, da so vsi prebivalci zone dolžni dati vse svoje moči za vojno. V prvem členu določa, da obvezna vojaška dolžnost

³⁵ Esposito, n. d., str. 81, 91—95, 255—258; Rainer 15. 11. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18.

³⁶ Rahn 15. in 16. 11. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18; Ribbentrop 18. 11. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18.

zajame vse italijanske državljane tistih letnikov, ki so določeni v fašističnem zakonu o civilni mobilizaciji z dne 31. oktobra 1942. V drugih členih določa, da lahko obveznik izpolni svojo vojaško obveznost z orožjem v roki ali pa brez njega in da je dovolj, da vstopi prostovoljno v domobranske oddelke, obnovitveno službo, nemško vojsko, oddelke SS in nemško policijo, Organizacijo Todt ali pa v enote nove italijanske vojske. Dovolj je tudi, da obveznik dela v podjetju, ki ga je vrhovni komisar zaznamoval za vojnopomembno, ali pa se prostovoljno prijavi za delo v nemškem rajhu. Odredba tudi grozi s kaznijo tistim, ki bi se nameravali izogniti vojaški obveznosti.³⁷

Pozneje so za mobilizacijo v fašistično republikansko vojsko določili največje število — do pet odstotkov vseh v operacijski zoni vpoklicanih v nemško vojsko. Toda tudi ti prostovoljci so morali oditi iz operacijske zone v Mussolinijevo državico, ker nacisti v operacijskih zonah načelno niso dopuščali bivanja fašistični republikanski vojski.³⁸

Dne 6. decembra 1943 je dr. Rainer izdal »odredbo o ustanovitvi domobranskih oddelkov za pomoč pri vzdrževanju reda in varnosti v Operacijski coni »Jadransko primorje«. Domobranske oddelke sestavljajo domači prostovoljci, ki so sposobni za nošenje orožja, poveljujeta pa jim višja vodja SS in policije. Sedmi člen določa, da veljavnost odredbe seže nazaj do 1. oktobra 1943.³⁹

Zakaj naj bi veljavnost odredbe segla nazaj do 1. oktobra 1943, nam ni znano. Morda zato, ker se je tisti čas v Ljubljanski pokrajini že ustvarjalo Slovensko domobranstvo. Njegovo jedro so sestavljali predvsem tisti belogardisti, ki se jim je takoj po kapitulaciji Italije posrečilo zbežati z Dolenjskega in Notranjskega, kjer je Narodnoosvobodilna vojska Slovenije v zmagovitem poletu uničila vse belogardistične postojanke, v Ljubljano, Logatec in Kostanjevico pod varstvo novega okupatorja. Posamezne enote, ki so se kmalu združile v tri domobranske bataljone, so bile nekaj časa popolnoma podrejene posameznim nemškim vojaškim ali policijskim poveljnikom. Dne 22. septembra, to je tisti dan, ko so v vladni palači v Ljubljani umestili Leva Rupnika za šefa pokrajinske uprave, je vodstvo klerikalne stranke ustanovilo v Ljubljani protikomunistični odbor, ki naj bi vodil politični in vojaški boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Odbor je drugi dan na svoji drugi seji sklenil organizirati obveščevalno službo za nemškega okupatorja in izvesti vojaško reorganizacijo belogardističnih čet. S seje so odšli trije člani k Rupniku in mu izročili nekaj predlogov. Želeli so čimprejšnjo reorganizacijo belogardističnih čet, postavitve poveljnika in vrhovnega slovenskega poveljstva ter »slovensko zastavo iz propagandnih razlogov.«⁴⁰

³⁷ VAOZAK, št. 4, 7. 12. 1943.

³⁸ Zapisnik konference fašističnega sveta za Julijsko krajino v Trstu 27. 12. 1943, arhiv IZIG; Un anno di amministrazione germanica in Venezia Giulia (zaupno poročilo Mussoliniju iz Trsta 31. 12. 1944) v: Il Movimento di Liberazione in Italia, 1952, št. 17-18, str. 70-86; Collotti, n. d., str. 102.

³⁹ VAOZAK, št. 4, 7. 12. 1943.

⁴⁰ Franček Saje, »Prevzvišeni, Vaša zamisel je propadla!«, Tedenska tribuna 21. 7. 1954.

Rupnik se je glede na to, da je bil imenovan za šefa pokrajinske uprave in da je imel čin generala, v Rösenerjevi odsotnosti postavil za komandanta Slovenskega domobranstva in je za glavnega inšpektorja imenoval polkovnika Antona Kokalja. Z vodjo koroškega državnega propagandnega urada NSDAP dr. Lapperjem sta sestavila razglas, ki so ga 24. septembra objavili vsi slovenski dnevnik. Razglas je sporočil prebivalstvu, da je ustanovljena slovenska domobranska legija, v katero naj se prostovoljno prijavi vsak za orožje sposoben Slovenec od 18. do 35. leta starosti. Drugi dan je Rupnik izdal povelje, s katerim je domobranskim enotam sporočil, da prevzema poveljstvo nad Slovenskim domobranstvom.⁴¹

Ko se je Rösener vrnil iz Poznanja, kjer se je 4. oktobra udeležil Himmlerjeve konference z visokimi nacističnimi funkcionarji, mu ni bilo všeč, da se je Rupnik sam postavil za komandanta Slovenskega domobranstva. Zato je na njegovo mesto 12. oktobra postavil polkovnika Franca Krenerja kot komandanta organizacijskega štaba.⁴²

V operativnem in taktičnem pogledu je bilo Slovensko domobranstvo preko zveznega oficirja, policijskega kapetana Ericha Schumacherja (pozneje podpolkovnika Balkeja) podrejeno Rösenerjevemu »operativnemu štabu za uničevanje tolpe«. Nemški okupator je slovenskim domobrancem dajal vso oskrbo in plačo, napredoval in odlikoval je oficirje, oni pa so 20. aprila 1944 in 30. januarja 1945 prisegli zvestobo nemškemu rajhu in Hitlerju.⁴³

V Slovenskem primorju so slovenske domobranske oddelke, ki so se imenovali »Slovenske varnostne straže na Primorskem« in bili pod poveljstvom polkovnika Kokalja, ustanovili 12. novembra 1943. Nacisti so v Operacijski zoni »Jadransko primorje« ustanavljali tudi italijanske domobranske oddelke.

Nimam namena, da bi na tem mestu razpravljaj o celotni nacistični politiki v Operacijski zoni »Jadransko primorje«, o vprašanju, ki doslej še ni bilo obdelano. Navedel bom le nekaj misli za nadaljnje raziskovanje tega problema. Dr. Rainer je v operacijski zoni ohranil dotedanje pokrajinske administrativne organe, ki so bili izključno italijanski, na slovenskem in hrvaškem ozemlju v Slovenskem Primorju in Istri, kjer so po kapitulaciji Italije izginili italijanski župani, je imenoval slovenske župane in dopustil odpiranje slovenskih šol. Toda bilo bi napačno misliti, da je vodil kakšno proslovensko ali proitalijansko politiko. Njegova politika glede narodnostnih razmer ni bila niti proslovenska niti proitalijanska, temveč kvečjemu avstrijska, kolikor je ta izraz seveda ustrezen. Nacistične koncesije redkim slovenskim kolaboracionistom niso bile nič večje kakor italijanskim in nacistično nasilje proti antifašistično usmerjenemu slovenskemu in hrvaškemu prebivalstvu ni

⁴¹ Slovenec, 24. 9. 1943; Rupnikovo povelje 25. 9. 1943, arhiv IZDG; Rupnikova izjava v zaporih 1. 2. 1946, arhiv IZDG.

⁴² Rupnikova izjava v zaporih 1. 2. 1946, arhiv IZDG.

⁴³ Revija »Slovensko domobranstvo, 1944-1945; fotografije v Muzeju ljudske revolucije v Ljubljani.

bilo nič manjše kakor proti italijanskemu prebivalstvu, ki se je tudi vključevalo v narodnoosvobodilno gibanje.

Osnovna težnja Rainerjeve politike v Operacijski zoni »Jadransko primorje« je bila ta, da ob preprečevanju naraščanja napetosti v narodnostnih razmerah in omejevanju vpliva Mussolinijeve vlade skuša glede na vojaški položaj na frontah in moč narodnoosvobodilnega gibanja v sami zoni dobiti s tega ozemlja čimveč ljudskih in gmotnih sredstev za potrebe nemškega rajha.

Nacisti so brez dvoma nameravali po vojni obe ali pa vsaj dele obeh operacijskih zon priključiti Nemčiji. Na to opozarja nekaj že omenjenih Rainerjevih predlogov in pa nekatere izjave v Göbbelsovem tajnem dnevniku. 11. septembra 1943, to je dan pred Mussolinijevo osvoboditvijo na Gran Sassu, je dr. Göbbels zapisal: Mi ne potrebujemo samo Južne Tirolske. Menim, da moramo prenesti mejo zelo na jug, še dalje od Benečije. Vse, kar je bilo nekoč nemška posest, mora postati zopet naše«. 13. septembra je spet zapisal: »Razen Južne Tirolske bi morala po mojem mnenju vključiti naša meja tudi tri Benečije. To bi bilo težko, če bi se vrnil Duce v politično življenje. Že z Južno Tirolsko bo težko...« Cez deset dni, to je 23. septembra, je spet zapisal: »Führer meni, da moramo zasesti Benečijo in jo vključiti v rajh kot avtonomno pokrajino. To je tudi moje mnenje. Želim le, da bi Führer trdno vztrajal pri tej odločitvi in da ga od nje ne bi nihče odvrnil.«⁴⁴

Oba vrhovna komisarja sta se svojim predlogom in tem izjavam primerno tudi obnašala. Hotela sta biti neposredno podrejena Hitlerju, medtem ko so nekatere ustanove v rajhu želele, da bi bila podrejena pooblaščenemu predstavniku nemškega rajha v Italiji Rudolfu Rahn. Zlasti si je to želelo nemško zunanje ministrstvo, čigar član je bil Rahn. Pri zunanjem ministrstvu so celo v začetku oktobra 1943 ustanovili »medministrski odbor za italijanske zadeve«, ki ga je vodil državni podsekretar v zunanjem ministrstvu Hencke. Sestavljali so ga predstavniki raznih ministrstev in državne pisarne, strankine pisarne, vrhovnega vojaškega poveljstva in ravnateljstva državne banke. Ta odbor je na svoji četrti seji 19. oktobra 1943 razpravljal tudi o tem, ali sta vrhovna komisarja v čem podrejena Rahn ali ne. Večina članov je odgovorila pritrdilno. Toda vrhovna komisarja sta bila povsem neodvisna od Rahna in podrejena neposredno Hitlerju.⁴⁵

Na peti seji odbora 26. oktobra 1943 je zastopnik notranjega ministrstva dr. Hans Globke povedal, da si vrhovna komisarja prizadevata, da bi v operacijskih zonah odpravila nemška konzularna zastopstva in ustanovila lastne urade za izdajanje potnih listov in vizumov. Odbor je glede na Hitlerjevo odredbo, da se je treba izogniti videzu predvidene aneksije«, sklenil, naj konzularna predstavništva ostanejo in poslujejo naprej.⁴⁶

⁴⁴ Göbbels 11. 9. 1943, 13. 9. 1943 in 23. 9. 1943.

⁴⁵ Zapisnik 4. seje medministrskega odbora za italijanske zadeve 19. 10. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18.

⁴⁶ Zapisnik 5. seje medministrskega odbora za italijanske zadeve 26. 10. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18.

Vrhovna komisarja sta si tudi prizadevala, da bi nasproti Mussolinijevi državi vzpostavila prave meje z graničarji in cariniki. Tako je na šesti seji omenjenega odbora 29. oktobra 1943 zastopnik strankine pisarne Kapp poročal, da vrhovna komisarja trdita, da je potrebno zavarovanje, o čemer da se je tudi sam prepričal. Trdil je, da bi že samo šibko zavarovanje z majhnim številom graničarjev, ki bi s patruljami delali naključne preiskave, zelo izboljšalo razmere. Državni podsekretar Itencke je menil, da bi bilo treba o tem ponovno razpravljati s finančnim ministrom in ga prositi za odvišne graničarje. Odbor pa je sklenil, da bo še prej vprašal Rahna za mnenje. Vprašal ga je še tisti dan in 2. novembra mu je Rahn odgovoril, da bi zavarovanje južne meje operacijskih zon z graničarji italijanska fašistična vlada imela za nov korak na poti k nemški aneksiji teh območij. Kolikor gre za to, da bi nezaželenim elementom onemogočili prehod z enega ozemlja na drugo, bi to lahko bolje opravili policijski in prijavni organi, medtem ko bi bilo prenašanje ali prevažanje blaga z juga na sever po Rahnovem mnenju celo zaželeno. Naslednji logični korak, ki bi sledil zavarovanju meje, bi bila uvedba nemškega denarja, kar pa »iz splošnih političnih razlogov ne sme priti v poštev«. Medministrski odbor za italijanske zadeve je nato na svoji sedmi seji 5. novembra 1943 soglasno sklenil, da ne pride v poštev niti upravna niti gospodarska zapora operacijskih zon nasproti drugemu italijanskemu ozemlju. Pač pa lahko šibke sile s patrulžiranjem in naključnimi preiskavami na glavnih prometnih poteh izvajajo čisto vojaško zavarovanje južnih meja operacijskih zon in je treba zaprositi finančnega ministra naj da vrhovnima komisarjema za to na razpolago razpoložljive graničarje in carinike. To se je tudi zgodilo.⁴⁷

Da sta imela vrhovna komisarja aneksionistične težnje, pričajo tudi povojne izjave nekaterih nacističnih funkcionarjev v Italiji, na primer nemškega generalnega konzula v Rimu Eitela Friedricha Moellhausna in Himmlerjevega predstavnika v Italiji dr. Eugena Dollmanna.⁴⁸ Toda zlom nemškega rajha in zmaga protifašistične koalicije, v kateri sta imeli jugoslovansko in italijansko narodnoosvobodilno gibanje velik pomen, je dokončno onemogočilo izvedbo aneksionističnih teženj nacistov ne samo glede operacijske zone »Jadransko primorje«, temveč tudi glede drugih delov slovenskega in italijanskega ozemlja.

⁴⁷ Zapisnik 6. in 7. seje medministrskega odbora za italijanske zadeve 29. 10. in 3. 11. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18; Rahn 2. 11. 1943, PA AA, St. S. Italien, Bd. 18; F. E. Moellhausen, Die gebrochene Achse, Luxembourg 1949, str. 245—253.

⁴⁸ Moellhausen, n. d., str. 245—253; Eugen Dollmann, Roma nazista, Milano 1951, str. 123; Collotti, n. d., str. 104.